

ЙИФИҚ ВА ЁЙИҚ БИРЛИКЛАР МОҲИЯТИ

Нилуфар САДУЛЛАЕВА
филология фанлари номзоди, доцент
Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон миллий университети
nilufar_sadullaeva@mail.ru

Аннотация

Мақолада рус ва ўзбек тиллари грамматикаларида йифиқ ва ёйиқ гапларга берилган таъриф ва таснифлар хусусида сўз боради. Йифиқ ва ёйиқ гаплар ўзбек тилшунослигига нисбатан яхши ўрганилган ва мустақиллик йилларига қадар яратилган дарсликлардаги ушбу масала тадқиқи батафсил берилган. Таҳлил этилган материаллар мана шу икки бирликнинг ўзига хос ва фарқли хусусиятларини ўрганиш зарурлигини исботламоқда.

Аннотация

В статье рассматривается распространённые и нераспространенные предложения в русском и узбекском языках. В узбекском языке распространённые и нераспространенные предложения изучены больше, чем в других языках, и описаны подробно в учебниках, созданных до независимости. Проанализированные материалы доказывают необходимость изучения сходства и различий этих двух единиц.

Abstract

This article is devoted to the analysis of extended and unextended sentences in Russian and Uzbek languages. Extended and unextended sentences have been analyzed more in Uzbek language than in other languages. Analyzed materials prove the need to study the similarity and difference of these two units.

Калит сўзлар: йифиқ гап, ёйиқ гап, грамматик қурилиш, синтаксис, ўзбек тилшунослиги, инглиз тилшунослиги, семантик категориялар, формал тилшунослик.

Ключевые слова: распространённое предложение, нераспространенное предложение, грамматическое строение, синтаксис, узбекское языкознание, английское языкознание, семантическая категория, формальное языкознание.

Keywords: extended sentence, unextended sentence, grammatical structure, syntax, linguistic categories, Uzbek linguistics, English linguistics, semantic category, formal linguistics.

Маълумки, табиатан ҳам, жамият ҳам ўз илдизларига эга. Худди шунингдек, инсоният ҳам ўз тарихига эга. Демак, буларда ҳар бир воқеа, ҳодиса, жумладан, фанларнинг ҳам вужудга келиши, ривожланишида ҳам асос, замин бор. Ўзбек тилидаги бизнинг тадқиқот объектимиз бўлмиш йифиқ гапларнинг ўрганилиши ҳам ўз тарихига эга. Узоқ тарихга назар ташламай, унга асосланиб ривожланган ҳодисанинг нисбатан яқин давридаги асарларда билдирилган фикрларгамурожаат қилишни мақсадга мувофиқ топдик. XX асрнинг ўрталарида мактаб учун яратилган “Ўзбек тили грамматикаси” китобида йифиқ ва ёйиқ гапларга қуйидагича таъриф берилган: “Биргина

фикрни англатиб, фақат бош бўлаклардан тузилган гап йиғиқ гап, биргина фикрни англатиб, иккинчи даражали бўлакка эга бўлган гап ёйиқ гап” дейилади(1, 20). Ўша давр ғарб тиллари рус тили грамматикаларида шу каби таърифларнинг келтирилганлиги ва аждод тилшуносларимиз ва сўнг улардан кейинги авлод уларнинг фикрларини она тилимизга татбиқ этди ва ривожлантириди. 70–80 йилларда чоп этилган рус тили грамматикаларига кўпроқ семантикамага урғу берилган ва буларда йиғиқ гап (не распространенные предложения)лар “элементар семантик категориялар” сифатида ўрганилган(2, 126). Шунингдек, мувофиқлашган бош бўлакли гаплар (*Отец – учитель. Отам – ўқитувчи. Равнодушие – враг воспитания. Бепарвоник – тарбиянинг душмани*), уларнинг семантик жихатдан 2 та гурухга бўлиниши айтилади: 1) субъект (ташувчи)га тегишли ёки унинг ўзидан олинадиган белгили гаплар, масалан, *отец – учитель; свобода-это осознанная необходимость; жесткость – та же трусость*; 2) субъектда жамланган бўлмаган, унинг турли алоқалари ва қиёслари асосида ўрнатиладиган белгилари мавжуд гаплар, масалан, *человек – это стиль (Human is a style), Каждое дерево – пуд меда (Every tree is pood of honey)* (2, 279). Бу гуруҳларнинг ўзи ҳам бир неча бандларга бўлиниб, шу типдаги гапларнинг ҳаммаси энг кичик семантик категориялар дейилади ва таркибига тўлиқсиз, бир таркибли гаплар ҳам киритилади. Шунингдек, “сўзлар тартиби” сарлавҳаси остида йиғиқ гаплар ҳақида фикрлар берилган, чунончи, улар икки сўздан иборат бўлиб, бир синтагмани ташкил қилиши ва ҳар бири алоҳида синтагмадан ташкил қилиши мумкинлиги қайд этилган(2, 237). Бу қисқа тарзда берилган қиёсда икки турли тилларда биргина ҳодисага бир хил таъриф берилгани кўриниб турибди. Аслида бундай таърифларга ўзбек тили грамматикасига ўтган асрнинг 20-йилларида кўйилиб, энди синтаксис масалаларига аҳамият берила бошланган эди. А. Фитрат, Н. Сайд, А. Йўлдошев, Ҳ. Ғозиев каби олимлар томонидан тузилган дарсликлар шу даврга тўғри келади. Агар бу дарсликларда ўзбек тили синтаксиси учун зарур бўлган гап, содда гап, гап бўлаклари, эга, кесим, иккинчи даражали бўлаклар кабилар Европа тилшунослигидан кириб келган бўлса, А. Фитрат томонидан 1940 йилда чоп этилган “Ўзбек тили грамматикаси” дарслигига бу масалалар кенг ёритилиб, ўзбек тили синтаксисининг назарий асослари шаклланди ва кейинги даврларда ҳам касб, издошлар, шогирдлар томонидан чуқур таҳлил этилди. Устоз А. Гуломов, Ф.Ф. Фортунатов, А.М. Пешковский, В.В. Виноградовлар назарияларига асосланди ва изчил назариясини яратди ҳамда бу олимлар рус тили ички қонуниятларига суюнган ҳолда гапни нутқий ҳодиса сифатида тадқиқ этдилар. Бу эса ўша даврдаги ғарбий Европа тилшуносликларидаги “бир чўққили” назариянинг ўзбек тилига олиб

кирилиши ва мустаҳкам ўрнашишига сабаб бўлди. Оқибатда миллий тилимиз грамматикасида анчагина чалкашликлар пайдо бўлиб, муаммолар келиб чиқди.

Мустақиллик давригача яратилган формал тилшуносликда тил синтактик қурилишида фақат гапнинг ташқи томонига аҳамият берилган, тилга ёпиқ тизим сифатида қаралган. Олимларимиз ўша давр учун замонавий назария яратар эканлар, рус тили грамматик қурилишига мос меъёр, қолип [S←P]лардан келиб чиқиб, ўзбек тилига ёндашдилар. Устоз А. Гуломов асарларидан олинган иқтибослар буни яққол кўрсатмоқда, масалан, “гапнинг асосини тобеланиш ташкил қиласи, бусиз гап майдонга келмайди. Гапнинг асоси бўлган эга ва кесимнинг ўзаро алоқаси тобеланиш йўли билан бўлади”(1, 72). Грамматикага оид хоҳлаган ўқув қўлланма, дарслик ёки илмий тадқиқотларни олмайлик, уларда ҳам таҳлил Европа ва рус тиллари грамматикаларида каби [S←P] моделига асосланганлик кўриниб турибди. Шу асосда олима М. Қурбонова қайд этганидек, “...анъанавий синтаксисда гапнинг бир ва икки таркиблилиги, асосан содда гап материали асосида ўрганилади”(7, 10).

Маълумки, йиғиқ гап атамасини ўзбек тилшунослигига А. Гуломов киритиб, унга мукаммал таъриф берган. Буни биз олимнинг қуидаги фикрларидан билишимиз мумкин: “Синтаксис асосида гап ҳақида таълимот ётади”(3, 49), “Сўзларнинг предикатив муносабати (предикат-кесим), одатда, гапни ҳосил қиласи. Предикатив боғланиш – эга ва кесим муносабати гапнинг ядроидир”(5, 67). “Бош бўлаклар билан иккинчи даражали бўлакларнинг ўзаро муносабатда бўлган бўлаклар – ҳоким, иккинчи даражали бўлаклар эса уларга тобе... Гапнинг асосини тобеланиш ташкил қилинади, бусиз гап майдонга келмайди. Гапнинг асоси бўлган эга ва кесимнинг ўзаро алоқаси ҳам тобеланиш йўли билан бўлади”(5, 67). Худди шу фикрларнинг бошқача шаклни қуида келтирамиз: “Эга ва кесимни бош бўлаклар деб, тўлдирувчи, ҳол ва аниқловчини иккинчи даражали бўлаклар деб кўрсатилиши уларнинг биринчиси ҳоким, иккинчиси эса уларга тобе эканлигидагина эмас, бош бўлакларнинг ҳокимлиги, иккинчи даражали бўлакларнинг уларга тобелиги буларнинг ўзига хос грамматик хусусиятидир. Бу хусусият гап бўлакларининг нутқдаги функциялари асосида келиб чиқади.

Бош бўлаклар иккинчи даражали бўлакларнинг иштирокисиз, айрим мустақил гапни ташкил эта олади. Бундай гаплар содда гапнинг йиғиқ гапини ташкил эта олади. *Дилдор ўйланиб қолди (Саид Аҳмад). Йигит ҳам шунақа бўладими? (П. Қодиров). Сиз Тошкентликмисиз? (Ойбек). Сен шермисан?!.. Сен бебурд, ярамас!.. (Яшин)”*(6, 118). Демак, устоз олимлар яратганва бизга мерос сифатида қолдирган бу маълумотдан фақатгина эга ва кесимдан иборат

бўлган гап йиғиқ экан, яъни у [S←P] моделига эга. Табиийки, бу қоида ва қолип ҳеч ўзгаришсиз рус тили орқали хориж тилларидан кириб келган. Аниқки, бу ўринда ўзбек тилимизнинг ўз моҳияти ва табиатига аҳамият берилмаган. Бунинг объектив сабаблари ҳам мавжуддир. Табиийки, ушбу ҳолат ўша давр учун ҳам муҳим босқичлардан бири бўлган.

Маълумки, грамматик бўлак ва логик бўлакларнинг ўзаро мослиги ҳар хил бўлади: баъзида мос келиши ва айрим пайтларда мос келмайди. Гапнинг бош бўлакларидан ҳар бири мантиқан ўзига мос келадиган иккинчи даражали бўлаклар билан битта бўлак деб таҳлил этилади. Мантиқ учун иккинчи даражали бўлаклар йўқ, яъни фақат иккита бўлак мавжуд ва булар фикр субъекти ва фикр предикати. “Субъект – фикр ўзи ҳақида бораётган нарса тасаввурини билдирадиган бўлак, предикат эса субъект ҳақида айтилаётган тасдиқни, белги тасаввурини билдирадиган бўлакдир. Гапда ҳам шуларга мос келадиган икки бўлак бўлиши мумкин. Субъектга мос келадиган бўлак – эга, предикатга мос келадиган бўлак – кесим: *Шамол бўлди. Ёмғир ёғди. Япроқлар ям-яшил* қаби. Демак, икки составли йиғиқ гапларда логик бўлаклар билан грамматик бўлаклар бир-бирига тўғри келади”(6, 119). Бу фикрлар 30–40 йиллардан ҳам олдинроқ чоп этилган ўқув адабиётларда берилган бўлса, мустақиллик даврида нашр этилган “Она тили” дарслигига ҳам ўхшаш таъриф мавжуд: “Esga oling. Faqat ega va kesimdan iborat bo‘lgan gap – soda yig‘iq gap hisoblanadi” ва қуйидаги мисоллар келтирилган: 1. *Men o’qidim.* 2. *Sen yozding.* 3. *U chizdi.* 4. *Biz cho’mildik.* 5. *Sizlar yugurdingiz...* Бу ҳақда кейинги қисмларда алоҳида тўхталинди(8, 77).

Юқорида қайд этилган фикрлар ўзбек тили академграмматақалари, олий ўқув юртлари учун нашр этилган дарсликларда ҳам мавжуд. “Хозирги замон ўзбек тили” дарслигига “Бош бўлакларнинг грамматик ҳокимлигини юқорида кўриб ўтдик. Уларнинг ёлғиз ўзи одатда мустақил гап ташкил қиласи, бироқ баъзи ўринларда уларнинг ўзидан тўлиқ фикр чиқмай қолади. Бундай вақтда иккинчи даражали бўлаклар зарур элемент бўлиб қолади, уларсиз фикр тўлиқ англашилмайди. Масалан: ...*Бу студент – илғор студент*”, – деган фикр келтирилган. Бунда иккинчи даражали бўлакларнинг “зарур элемент”га айлангани қаби ҳолни маъқуллаш қийин. Шу ўринда эслатиш лозимки, шу китобнинг 67-бетида қуйидаги жумла келтирилган: “Бош бўлаклардангина тузилган гаплар йиғиқ содда гаплар саналади. Мисоллар: *Терим бошланди. Йигитлар ва қизлар келдилар. Пахталар чопилди ва сугорилди*”(4, 67). Бу ерда 1-таърифдаги 2-қисм йиғиқ содда гапларга берилган таърифларга зид бўлмоқда. Мана шу чалкашликлар формал тилшуносликдаги таълимотларда учратиш мумкин. “Гап эга ва кесимдан иборат бўлса ҳам, лекин бу бўлакларнинг бири гапда кўринмаган

бирор иккинчи даражали бўлакни билдириб турувчи грамматик белгига эга бўлса-да, гап одатдаги йиғиқ гапдан бироз ажралади. Масалан: *Онаси куйлади* (*унинг онаси*). *Карим – укам* (*Карим – менинг укам*). Бу типдаги гапларда иккинчи даражали бўлак, аниқловчи ҳақида сигнал берувчи маҳсус аффикс бўлса ҳам, ўша иккинчи даражали бўлак шу гапда реал иштирок қилмайди, маҳсус аффикс эса, табиий, ўша ўзак морфема билан биргалиқда бир сўз – бир бўлак саналади. Шунга кўра бундай гаплар ҳам йиғиқ содда гап санала беради” каби фикр шу муаллифларнинг “Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис” (1965) китоби 2-нашрида берилган. Шу каби мулоҳазалар рус тилига оид грамматикаларда ҳам мавжуд ва 1980 йилда чоп этилган академнашрда ҳам бор.

Нисбатан кейин чоп этилган “Ўзбек тили грамматикаси” (1996) китобида қўйидагича ёзилган: “Содда гап маълум фикр, мақсадни ифодаловчи, грамматик ва оҳанг томондан шаклланган синтактик бирлиқdir. Содда гап тузилишига кўра, йиғиқ ёки ёйик бўлиши мумкин. Бош бўлаклардан ташкил топган гаплар – йиғиқ, ...”(6, 10). Кўриниб турибдики, формал ўзбек тилшунослигида йиғиқ гапларга таъриф берилгану, кенгрок маълумот келтирилмаган.

Формал тилшуносликда йиғиқ гаплар моҳиятан икки бўлак – эга ва кесим деб аталган бош бўлаклардан иборат бўлади. [S←P] ўз табиатига эга бўлган гап муаллиф мақсади, хоҳишига кўра қўлланиб, қўшма гап матн ичида ҳам учрайди. Шунингдек фақатгина [S←P] каби жойлашган бўлаклар, баъзида ўз ўрни билан алмашса ҳам, йиғиқлигича қолади, масалан:

Баҳор келди – Келди баҳор.

Бу икки йиғиқ гапнинг қўлланиши, албатта, муаллиф мақсадидан келиб чиқкан. Бунда турли муносабат, сўзловчининг эмоционал ҳолати, сұхбатдошига ва айтилаётган жумлага ўзининг фикри ўз ифодасини топиши, табиий.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Фуломов А., Маъруфов З., Шермуҳамедов Т. Ўзбек тили грамматикаси. 2-қисм. Синтаксис. – Т.: Ўқувпеддавнашр, 1948. – 112 б.
2. Русская грамматика. Том III. Синтаксис. – М., 1980. – 702 с.
3. Фуломов А. Содда гап. – Т.: Ўздавнашр, 1955. – 100 б.
4. Фуломов А., Аскарова М. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис. – Т., 1961. – 309 б.
5. Фуломов А., Аскарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1987. – 255 б.
6. Ўзбек тили грамматикаси. Іштом. Синтаксис. – Т.: Фан, 1976. 110 б.
7. Курбонова М.М. Ўзбек тилшунослигида формал-функционал йўналиш ва содда гап қурилишининг талқини. Филол. фанлари доктори ...дисс. – Т., 2001. – 232 б.
8. Она тили. 8-синф учун дарслик. – Т., 2006. – 94 б.